

YU ISSN-0352-5724/

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

L

*ПОСВЕЂЕНО ПРОФЕСОРУ ДР МАТИ ПИЖУРИЦИ
ПОВОДОМ 65-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА*

НОВИ САД
2007

О ПРАГМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА ЕТИЧКОГ ДАТИВА

(С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ГОВОРЕ ВЕЛИКОГ ПОМОРАВЉА)

СОФИЈА МИЛОРАДОВИЋ

UDC 811.163.41'366.545

*Људи који ваџ животи чине дружацијим
нису они с највише дийлома, највише новца
или највише нажда.
То су људи којима је штало до вас.*

Charles Schultz

Крајшак садржај. Циљ овога рада је да се на примеру косовско-ресавских говора Великог Поморавља и на основу података из неколико других словенских језика размотре неке прагматичко-семантичке карактеристике етичког датива битне за разумевање његове природе.

Кључне речи: етички датив (*dativus ethicus*), прагматичко-семантичке карактеристике, модалност, енклитички облици личних заменица, косовско-ресавски говори Великог Поморавља.

I

„Не можемо се отети једном општем утиску да личне заменице, као лингвистички знаци, на први поглед остављају утисак једне доста једноставне и непроблематичне језичке категорије. Али, то управо потврђује и оно старо правило да што су појаве на изглед једноставније, утолико су и сложеније за тумачење” (Ђокић 2000: 553). Личне заменице су ретко биле предмет лингвистичких разматрања, а често су то бивале и у недовољној мери, јер се поглавље о заменицама сводило на „класификацију, опис флексије и набрајање облика” и само се поглекад наилазило на нешто „што би се могло назвати синтаксом заменица” (Клајн 1985: 2). Цитирана констатација је током протекле две деценије унеколико ублажена када је реч о српском стандардном језику, али је остала актуелна када је реч о дијалектологији. Досадашње дијалектолошке расправе не омогућавају преглед стања и извођење свеобухватнијих закључака са синтаксичко-семантичког нивоа. О етичком дативу постоји само неколико издвојених података за говор Левча (Симић 1972: 346, Симић 1980: 108—109), те нешто богатија грађа са потврдама употребе дативне енклитике *си* у призренско-тимочким говорима, уз једну уопштену конста-

тацију присутну у свим релевантним расправама о овим говорима. Драгоцена промишљања о етичком дативу као о прагматичкој, метатекстуалној категорији, иако сведена на свега три штампане странице, базирана на дијалекатској грађи, налазимо у монографији Зузане Тополињске о егејским македонским народним говорима (Тополињска 1995: 98—100).

Дефинисано је да етички датив (*dativus ethicus*) представља слободан падежни облик „којим се исказује лични однос/близак, фамилијарни став говорника према саговорнику преко пропозиционог садржаја реченице. Етички датив је модална категорија, независан од било које синтаксичко-семантичке функције у реченици, релевантан на прагматичко-семантичком нивоу” (Антонић 2004: 93). О модалности реченица са етичким дативом писала је М. Ивић, која је на списак различитих средстава помоћу којих се у нашем језику исказује модалност додала и дативне облике личних заменица: „Датив је, у нашем језику бар, најподеснији падеж за одређивање психолошких односа. [...] Пошто су емотивни моменти које у датим приликама треба обележити својствени *лицима учесницима у љовору*, то је логично, ако их већ обележавамо падежним обликом, да их обележавамо падежним обликом *личне заменице* — претставника лица у говорном организму” (Ивић М. 1953: 62). Етички датив се јавља у комуникацији која подразумева „ауторски коментар”, јер постоји заинтересованост говорника да изрази субјективни, лични став у односу на исказ или њиме обележену ситуацију. Стога се у овом случају и говори о експресивној употреби слободног датива.¹ „Со овој троп учесниците на говорната ситуација како да се повикуваат за сведоци на прикажуваните збиднувања, се изнудува нивната емотивна ангажираност во тие збиднувања” (Тополињска 1995: 98). Дакле, етички датив се као једно од средстава изражавања експресивне модалности најчешће среће у усменом изражавању,² и то у непосредној комуникацији, као одлика разговорног стила.

II

У косовско-ресавским говорима Великог Поморавља етички датив је лексичко-граматичко средство којим се релативно често експлицира модалност.³ То потврђују примери забележени у овим говорима:

¹ „Експресивна модалност проистиче из чињенице да говорно лице има према свему што саопштава и емотивни однос и да тај однос може бити наглашен укључивањем у реченицу посебних лексичких средстава као што су узвици, речце и друге речи са примарном експресивном функцијом” (Пипер et al. 2005: 647).

² „*Dativus ethicus*, распространет на словенскиот југ, мошне убаво се вклопува во предложените семантички рамки како *вѣторо* лице, *вѣторо* човечко суштество (покрај вршителот — каузатор) по атракција типична за усниот исказ доведено во релација со протагонистите на прикажуваниот настан, спор. на пр. конструкции како *Ал си ми јунак* и сл.” (Тополињска 1988: 156).

³ Уп. „Конструкције тог типа посебно су честе у црногорским и јужносрбијанским говорима и код писаца пореклом из ових региона” (Тополињска 2002: 9).

— *дна ми ради и син ради, ња ви ми не сѣдѣрише, дни ми се киду ош смеј, ѡздравѣше ми шејка Раду, сѣд дна ми шѣмо код њѣ ѣде у цкдлу, ѣмам ћерку* — у Пѣраћин *дна ми жѣви, ал дна вице ми нѣшѣо ки оболѣла, овѣ дѣше слѣбо ми учѣло, немѣ да ми збѣраци овде нѣрод;*

— *ја ши шѣ лѣо свѣ зайѣним, он ши рѣне (= почне) да бѣта, шѣ шѣ нѣма у њѣта, а он ши лѣо изѣбе ѣбр на брѣдо, ѣзем ши ја шѣресу, шѣурио ши шѣм ѣасуѣ у лѣнац, и шѣко ши мѣ сѣн рѣши чѣс (= на брзи-ну), и он ши лѣо дѣбе, ја ши вѣжем ѣуѣку, закѣлѣци ѣлѣнце и шѣ^d ши ѣ боѣдвски рѣчак, кѣка ши војска нѣма, шѣ шѣ ѣа нѣсам ѣровѣла кроз мѣѣ век, а не ѣѣжем ши ја у водѣнѣцу, шѣ шѣ ши он нѣше ѣдно, а он ши шѣ ѣшѣо и сѣде — лѣѣдв, кѣ ши нѣше долѣзио — свѣкаки, кѣ да ши је ѣбѣни-цу, ја ши нѣ знам шѣ шѣ ши шѣ, нѣ знам ши дѣше кѣ^d ће, кѣ ши знѣо шѣ шѣд, шѣко ши шѣ бѣло врѣме, шѣ ши ѣ бѣла цѣла ѣтра, и шѣко ши шѣ нѣкако бѣло, и шѣко ши шѣ бѣло, ѣа дрѣѣо ши ѣ бѣло, шѣко ши ѣ шѣ;*

— *седѣм сѣм ѣо цѣѣ дѣн и брѣнем му нѣшѣо, ѣјд сѣд — шѣ нѣшѣ му ѣо мрѣку ако мѣжсец, шѣко му шѣ бѣло, шѣко му се шѣ вице;*

— *ја си лѣо сѣѣвам, сѣде нѣрод шѣшѣо си ѣ нѣман шѣко ће да жѣ-ви, блѣѣо си вѣма — кѣже.*

Као формални експликатори етичког датива у ограниченом корпусу из говора Великог Поморавља забележене су дативске енклитике првог (ми), другог (ши) и трећег (му) лица једнине, као и дативска енклитика личне заменице сваког лица (си), непозната савременом српском стандардном језику.

Могло би се на основу наведених примера закључити да је код дативске енклитике 1. лица посебно присутна индивидуализација, да је лични став изразитији, односно — да сама њена појава „подвлекува емотивната ангажираност на говорното лице во настанот за којшто ста-нува збор” (Тополињска 1995: 99).⁴ Осим тога, у већини случајева, код етичког датива 1. лица препознаје се у енклитици ми нека врста посе-сивног детерминатора (присвојна заменица *мој/моја/моје*): *она ми (= мо-ја [снаја]) ради и син ради, ово дѣше слабо ми учѣло* → *ово ми (= моје) дѣ-ше слабо учѣло, они ми (= моји [укућани]) се киду ош смеј* итд.⁵ Можда би се и у два примера из представљене дијалекатске грађе за етички датив 2. лица могла препознати посесија: *и шѣд ши је боѣовски рѣчак* → ако та-ко урадиш, (твој) рѣчак ће тада бити боѣовски, *кѣ да ши је гѣбаницу* → ко ће на овој врућини да једе (твоју) гѣбаницу.

⁴ У семантичкој студији о пољском дативу, аутора Ане Вјежбицке (Вјежбицка 1986), анализирана је 31 дативна конструкција, од којих се велика већина односи на субјекатски датив (по правилу, ради се о дативу личне заменице). Када је реч о етичком дативу, треба погледати модел под редним бројем 16, назван упозорење (warning): *tzlko mi się nie przywróć*. Вјежбицка потом даје текст могућег надграђеног исказа: you could do something that would cause something bad to happen to you, I don't want it to happen (Исто, 423), у коме је експлицитно представљена емотивна ангажованост говорног лица.

⁵ У вези с овим уп. и следеће: „На другој страни с посесивним дативом сродан је тзв. *датив инѣтересовања (ѣшѣчки датив)*, у ствари датив својатања којим се изражава истинска или тобожња наклоност и инѣтересовање” (Стевановић 1979: 369).

„Етички датив другог лица једнине (ређе множине) појављује се [...] с циљем да се, с једне стране, оствари присан однос са саговорником, а с друге да се постигну различити наративни ефекти као што су драматичност, изненадност, емфатичност и сл.” (Антонић 2004: 94). Највећи број примера у грађи из Великог Поморавља садржи енклитику за 2. лице једнине, што није случајно и што може бити у вези и са следећом констатацијом Р. Младеновића: „У примерима са Дјд. 2л. значење личног става знатно је ослабљено, а заменичка енклитика постаје део наративног обрасца” (Младеновић 2001: 492). То је сасвим очигледно у примерима типа *и шако њиу њо било*, *шако њиу је њо*, чија конклузивност може да подразумева једну, пре стандарднојезичку него дијалекатску, на површинској структури нереализовану партикулу — *дакле: дакле, шако (њиу) је њо било* и сл.

Етички датив 2. лица једнине јавља се често у идиоматизованој конструкцији *њиуа њиу ја знам*, која се чита на следећи начин: „не знам ја ништа о томе/ одакле бих ја знао нешто о томе”, као и у реторичком питању *куј њиу знао њо њад*.

Упитним конструкцијама *њиуа њиу нема у њега* (= чега све тамо нема) и *кака њиу војска нема* (= кога све/каквих све тамо нема) изражава се заправо изненађење, зачуђеност говорника. У овим примерима је етичким дативом управо представљен (не само потцртан) такав став говорног лица, јер би се изостављањем клитике *њиу* добила права упитна конструкција, а експресија би се у том случају могла постићи помоћу придевске заменице *сав: њиуа све нема у њега, кака све војска нема*.

Када је реч о примерима из треће и четврте групе, онима који садрже енклитике *му* и *си*, као и код примера из друге групе, дативска заменичка енклитика представља конститутивни елемент „наративног обрасца”. Граматичко лице, међутим, сведочи о неистоврсном односу пошиљаоца информације у зависности од тога да ли је у питању етички датив 2. или 3. лица. Ако је употребљена клитика *њиу*, онда је реализовано директно апострофирање учесника у говорној ситуацији,⁶ нарочито фокусирање на адресата у комуникацији. У примерима са етичким дативом 3. лица фокус више није на адресату, већ је измештен „тамо негде”, чини се чак померен према објекту (*њо/нењњо*) или лицу које не учествује у комуникацији. Корелација се може успоставити са показним заменицама *њај* и *онај*, тј. са начином доживљавања њихове психолошке/просторне близине у односу на говорно лице. Као добар пример могу послужити конструкције *шако њиу је њо* (≠ тако му је то) и *шако му њо било* (≠ тако ти то било): чини се да је овде етички датив у функцији објективизације исказа, „одмицања” говорног лица од говорне ситуације.

У случају дативне енклитике *си*, издвајајући клишетирани израз *бла-žo си вама*, додатно се сигнализира усмеравање предикацијског садржаја на субјекат. Када је у питању литература о косовско-ресавским говори-ма, у монографији о синтакси левачког говора посебно су наведени малобројни примери етичког датива, без посебних коментара (Симић 1980:

⁶ Више о овоме в. код Тополињска 1995: 98.

108—109), али је у раније објављеној монографији о говору Левча исти аутор забележио пример *йди йа си куйи на дрѹйу мѣсѹу зѣмљу*, уз напомену да се енклитика *си* у истраживаном говору среће само у изразу *йѣщико си йа йѣбе*. Међутим, такозвани абундантни рефлексив (типа *ми си одимо йам*) веома се широко употребљава у призренско-тимочким говорима, обично као речца за појачавање; в. Богдановић 1987: 170, Вукадиновић 1996: 251—252, Реметић 1996: 487, Марковић 2000: 221, Ђирић 1999: 136.

Међу цитираним примерима са етичким дативом има оних којима се изражава: радост, чуђење — *йа ви ми не сѣарийе, и како йи војска нема, шѣа йи нема у њѣга*; забринутост, сажаљење — *не знам йи деѣе куд ље, ал она више ми нешѣо ки оболела, ово деѣе слабо ми учило*; изненађење — *шѣа йи он није йоно*; забрана — *немо да ми збираш овде народ*; ни-подаштавање и потцењивање⁷ — *куј йи није долазио — свакаки*. Наведени примери су, између осталог, доказ да је у косовско-ресавским говорима Великог Поморавља овај тип датива уобичајени пратилац целог исказа, а не једне одређене речи у реченици. Искази са етичким дативом редовно су двокомпонентни: они носе информацију и експресију, с тим што квалитет те експресије није у свим примерима истоврстан.

III

На основу наведених примера може се говорити о одређеној врсти десемантизације, тачније — о депрономинализацији дативских енклитика као формалних експликатора етичког датива. И даље, напоредо са „пражњењем” заменичког значења, одигравао се процес партикуларизације ових енклитика. У вези са овим двосмерним процесом стоји и следећа констатација З. Тополињске: „Међутоа, од граматичка гледна точка, метатекстуалните дативни синтагми не се зависни од соодветниот ’текстуален’ предикатски израз ниту референтите на тие синтагми можат да бидат во функција на неговите аргументи” (Тополињска 1995: 98). Разлоге треба тражити у намери пошиљаоца информације да једино исказе различите облике свога односа према садржају саопштења, тј. да оствари одређени наративни ефекат у односу на саговорника/слушаоца. Сматрам да је аргумент који говори у прилог тврдњи о депрономинализацији свих енклитика којима се конкретизује етички датив, а који је истовремено њена консеквенција, одсуство етичког датива 3. лица једнине за женски род (*joj/jy*), односно — ирелевантност, сувишност родног одређења у оваквој метатекстуалној категорији. Облички, етички датив 3. лица јесте мушког рода, али се, на извештан начин, може сматрати уопштеним обликом, те родно неутралним. Депрономинализација није карактеристика оних примера са етичким дативом 1. лица који се на одређен начин могу интерпретирати и као посесивни. У литератури о при-

⁷ „Експресивна модалност често долази заједно са вредносним оценама садржаја пропозиције као доброг или лошег” (Пипер et al. 2005: 647).

зренско-тимочким говорима, али само када је реч о употреби енклитичког облика *си*, помиње се губљење заменичког значења и претварање ове лексеме у партикулу (уп. нпр. Богдановић 1987: 170, Марковић 2000: 221). Овај се процес ни у ком случају не потврђује код заменичких енклитика као најчешћих конкретизатора субјекатског и посесивног датива, па чак ни у највећем броју примера са дативском енклитиком у говорном чину заклетве, клетве, хвале и сл.

Из цитираних примера се види да се облик датива првог, другог и трећег лица употребљава само у једном граматичком броју — једнини. Са сигурношћу се може тврдити да овим косовско-ресавским говорима нису страни множински облици етичког датива, али су — неспорно — знатно ређи од једнинских облика. Разлог њиховом одсуству у расположивој дијалекатској грађи треба, пре свега, тражити у начину прикупљања теренске грађе: најчешће је у питању биперсонална релација *испийиивач — информайџор* и монолошко казивање информатора, а знатно ређе се насупрот испитивачу нађу два информатора или више њих. Међутим, и када је реч о савременом српском стандардном језику, забележено је да је етички датив „по правилу, енклитички облик личне заменице првог лица једнине (ређе множине), или другог лица једнине (ређе множине)” (Антонић 2004: 94). Будући да су у питању, превасходно, непосредна комуникација и монолошка или дијалогска наравица, најчешће ће комуницирати два говорна лица, односно — насупрот једном говорном лицу наћи ће се један слушалац. Такође, пошто је реч о личном ставу, односу, расположењу (позитивном или негативном) говорног лица, по све је логична претежна употреба енклитичких заменичких форми у једнини.

Највећи број примера етичког датива који се дају у нашим граматицама, па и оних који се могу срести у описима појединих народних говора, може се представити помоћу основног трочланог модела, установљеног за савремени српски стандардни језик (упитна реч/екскламатиВ + V + ProN_{Dat}) (Пипер et al. 2005: 194). Међутим, изузимајући примере типа *џиџа џиџа ја знам, куј џиџа знао џиџа џад, бладо си вама*, у забележеној дијалекатској грађи постоји и велики број примера, већином преузетих из монолошке наравице информатора, за које се, по већ утврђеном принципу, могу установити још два (тентативна) модела:

V + ProN _{Dat} + N/ProN [+ Obj/Adv]	<i>узнем џиџа аџресу</i>
N/ProN + ProN _{Dat} + V	<i>он џиџа рџне да беџа.</i> ⁸

⁸ Коришћени симболи:

N — именица

ProN — заменица

ProN_{Dat} — заменица датив

I — пунозначни глагол/предикација

Obj — објекат

Adv — адвербијал (адвербијална допуна/одредба).

*

У реченицама са етичким дативом ради се о модусу у ширем смислу, тј. о такозваној субјективној модалности (Пипер et al. 2005: 643), пошто је у питању само „емотивни прелив од стране говорног лица”.⁹ Тако се етички датив може сматрати испустивим сегментом исказа, синтаксички редувантним,¹⁰ али је због експресивне функције његово учешће у комуникативном процесу несумњиво оправдано и корисно. Његовим уношењем, исказ чији је он конституент прибавља себи једну нарочиту значењску нијансу, добија један врло одређен смисао. Он је, пре свега, сигнал за однос говорног лица према исказу или ситуацији која је њиме обележена; он носи информацију о ставу или односу, о осећању или расположењу тога лица, те тако готово никада није плеонастичан.

Београд

ЦИТИРАНА И КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2004:** Ивана Антонић, *Синтакса и семантика датива*. — Јужнословенски филолог, LX, Београд, 67—97.
- Богдановић 1987:** Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*. — Српски дијалектолошки зборник, XXXIII, Београд, 7—302.
- Вјежбицка 1986:** Anna Wierzbicka, *The Meaning of a Case: A Study of the Polish Dative*. — Case in Slavic, ed. by R.D. Brecht and J. S. Levine, Columbus Ohio, 386—426.
- Вукадиновић 1996:** Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*. — Српски дијалектолошки зборник, XLII, Београд, 1—317.
- Ђокић 2000:** Нада Ђокић, *О неким особеностима личних заменица у француском и у српском језику*. — Српски језик, V/1—2, Београд, 537—554.
- Заичкова 1972:** Иржина Заичкова, *Дательный беспредложный в современном русском литературном языке*. — Прага.
- Ивић М. 1953:** Милка Ивић, *Енклиитички облик личне заменице као знак модалности*. — Наш језик, V (н. с.)/1—2, Београд, 61—64.
- Ивић П. 1957:** Павле Ивић, *О говору Галијољских Срба*. — Српски дијалектолошки зборник, XII, Београд, 323—403.
- Клајн 1985:** Ivan Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*. — Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 7, Београд.
- Марковић 2000:** Јордана Марковић, *Говор Зайлања*. — Српски дијалектолошки зборник, XLVII, Београд, 7—307.
- МДАБЯ 1997:** Малый диалектологический атлас балканских языков. Синтаксическая программа. — Санкт-Петербург (РАН).
- Милинковић 1988:** Љубо Милинковић, *Датив у савременом руском и српскохрватском језику (конфронитивна анализа)*. — Београд.
- Младеновић 2001:** Радивоје Младеновић, *Говор шарљанинске жује Гора*. — Српски дијалектолошки зборник, XLVIII, Београд.
- Пипер et al. 2005:** Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Простја реченица*. — Београд.

⁹ О овоме је прва писала М. Ивић (Ивић М. 1953: 63—64). И. Заичкова пак наводи: „Эмоциональное воздействие дательного этического вытекает из напряжения между сигнализацией направленности действия на лицо, свойственное дательному падежу, и неспособностью глагола или имени сочетаться с дательным падежом” (Заичкова 1972: 187).

¹⁰ „Уношењем емотивног прелива од стране говорног лица у исказ реченице не мења се ништа у самом односу субјекта и предиката” (Ивић М. 1953: 63).

Реметић 1996: Слободан Реметић, *Српски љузренски говор I (гласови и облици)*. — Српски дијалектолошки зборник, XLII, Београд, 319—614.

Симић 1972: Радоје Симић, *Левачки говор*. — Српски дијалектолошки зборник, XIX, Београд, 1—619.

Симић 1980: Радоје Симић, *Синџакса левачког говора I*. — Српски дијалектолошки зборник, XXVI, Београд, 1—146.

Стевановић 1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*. — Београд, 1979³.

Тополињска 1988: Зузана Тополињска, *Дативниот однос и кирилометодијевскиот јазично наследство*. — Кирилометодијевскиот период и кирилометодијевската традиција во Македонија, Скопје, 153—158.

Тополињска 1995: Зузана Тополињска, *Македонските дијалекти во Егејска Македонија*, книга прва, *Синџакса*, I дел. — Скопје.

Тополињска 2002: Зузана Тополињска, *Антропоцентрична теорија језика и српски јадежни систем*. — Јужнословенски филолог, LVIII, Београд, 1—13.

Ђирић 1999: Љубисав Ђирић, *Говори Понишавља*. — Српски дијалектолошки зборник XLVI, Београд, 7—262.